

Dağlık Karabağ'da 1923'den Günümüze Kadar Yaşanan Gelişmeler

Arş.Gör. Zafer ATAR

Celal Bayar Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

ÖZET

Günümüzde Türkiye'yi uluslararası platformlarda "Sözde Soykırım" iddiaları ile köşeye sıkıştırmaya çalışan Ermeniler, bir taraftan da Azerbaycan sınırları içerisinde yer alan ve tarihin hiçbir döneminde kendilerine ait olmamış olan Dağlık Karabağ'ı, sistematik ve işgalci bir politika ile Ermenistan'a dahil etmeye çalışmaktadırlar. Azerbaycan ile Ermenistan arasında büyük ihtilafların çıkmasına neden olan Dağlık Karabağ sorunu halen çözümlenememiştir ve bölge Ermenistan'ın işgali altındadır.

Anahtar Kelimeler : Dağlık Karabağ, Azerbaycan, Ermenistan

ABSTRACT

Nowadays, Armenians try to press Turkey with their ideas about "Genocide" at the international meetings. Otherwise Armenians try to get "Mountainous Karabag" with the systematic and occupant ways of politics. In fact that "Mountainous Karabag" within boundaries of Azerbaijan had never been in the Armenian territory during their history. Up till now, the conflict between Azerbaijan and Armenian about Mountainous Karabag has not solved yet. In conclusion, the territory is still under the occupation of Armenians.

Keywords : Mountainous Karabag, Azerbaijan, Armenians

GİRİŞ

Çarlık Rusyasının yıkılmasından sonra Kafkasya'da ortaya çıkan otorite boşluğundan istifade ederek Dağlık Karabağ'ı ele geçirme faaliyetlerine girişen Ermeniler, hayal ettikleri "Büyük Ermenistan" devleti içerisinde Dağlık Karabağ'ı da görmek istiyorlardı. Bölgenin 1923 yılında özerk bir statüye kavuşturulması, Ermenilerin Dağlık Karabağ üzerindeki taleplerinden vazgeçmelerinden ziyade bu isteklerinin daha da şiddetlenmesine sebep olmuştur. Zira, ele geçirilmesi düşünülen bir bölgeye özerklik kazandırmak, her zaman için ele geçirmenin ilk safhasını oluşturmuştur.

ERMENİLERİN DAĞLIK KARABAĞ ÜZERİNDE HAK İDDİALARINDA BULUNMALARI

XX. yüzyılın ilk yıllarında başlayan Ermenilerin Dağlık Karabağ'ı ele geçirme faaliyetleri, 1920 yılından itibaren örgütlü bir çalışmaya dönüşmüştür. 7 Mart 1920'de kurulan "Karabağ Ermenistanı"¹ adlı örgüt organizatörlüğünde

¹ Walker, 1991, s.117.

yürütülmeye başlanan bu çalışmalar, Dağlık Karabağ'ın, Muhtar Vilayet statüsüne kavuşturulması ile kısa bir müddet içinde olsa son bulmuştur. Ancak bir süre sonra Dağlık Karabağ'ın başta demografik yapısı olmak üzere çeşitli bahaneler ileri sürülerek Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması yönündeki çalışmalar hız kazanmıştır.

Ermeniler, Dağlık Karabağ'ı, Ermenistan topraklarına dahil edebilmek için her fırsatta bölgede yaşayan Ermeni nüfusun çoğunluğu oluşturduğunu iddia etmişlerdir. Ancak Karabağ'ın demografik yapısı Rusya'nın bölgeye yönelik uyguladığı iskan politikası neticesinde XIX. yüzyılın başlarından itibaren Ermenilerin lehine değişmeye başlamıştır.

XIX. yüzyıl boyunca ve XX. yüzyılın başlarında Dağlık Karabağ'da nüfus oranları:

Yıllar	Türkler	Ermeniler
1823-1827	%91	%8.4
1828-1830	%64.8	%34.8
1886	%41.5	%58.2
1897	%45.3	%53.5
1915	%45.3	%53.5
1917	%40.2	%52.3

şeklinde tespit edilmiştir². Bu oranlar da göstermektedir ki, XIX. yüzyılın başlarında Dağlık Karabağ'da yaşayan ahalinin tamamına yakını Türkler oluşturmaktadır. Ancak bu durum XX. yüzyılın başlarında tam tersi bir duruma dönüşmüştür.

1920 yılının başlarında Dağlık Karabağ'daki Türk nüfusun oranı %5-6 kadar düşmüştür. 1917 yılında %40 civarında olan Türk nüfusunun, üç yıllık zaman zarfında %5-6 oranına düşmesinde en büyük etken, 1918-1920 yılları arasında "Karabağ Ermenistan'ın" adlı örgüt çatısı altında birleşen Ermenilerin ve Taşnak

² Alıyarov, 1989, s.39-40. 1828-1829 Osmanlı-Rus savaşının devam ettiği günlerde Doğu Anadolu ve İran'daki Ermenilerin Kafkasya bölgesine göç ettirilmesi vazifesini yürütmekle görevli olan Albay Lazarev, Urmiye'den Ermenilere 'Hristiyanlar' diye hitap eden bir beyanname yayımlamıştır. Bu beyanname Çar'ın Rusya'ya göç edecek olan Ermenilere, sakin, huzur dolu ve mutlulukla bir ömür sürecekleri iskan mahalleri tahsis ettiği, Revan, Nahçıvan ve Karabağ'da göçmenler için münbit tarlaların ayrılmış olduğunu ve bu tarlaların daha şimdiden ekildiği ifade edilerek Ermenileri göçe teşvik etmekteydi. Ayrıca göç eden Ermenilere vergi muafiyeti de sağlanmaktaydı. Ayrıntılı bilgi için bkz. Beydilli, 1988, s.368-375. Rusya'nın bu teşvikleri neticesinde İran'dan 8000 hane ve Doğu Anadolu'dan 24000 hane olmak üzere toplam 32000 hane yani yaklaşık olarak 160.000 kişi Kafkasya'ya göç etmiştir. Bkz. Saydam,1996,s.106. Daha ayrıntılı bilgi için bkz. Saydam,1997. Kafkasya'ya göç eden Ermeniler, Rusya tarafından özellikle başta Karabağ olmak üzere Nahçıvan ve Revan'a yerleştirilmişlerdir. Ermenilerin günümüzde Karabağ'da çoğunluğu oluşturmalarının temelleri bu göç olayına dayanmaktadır.

çetelerinin Türklere karşı giriştikleri katliam hareketleri ve bu katliamlardan sağ olarak kurtulanların bölgeyi terk etmesidir³.

1926 yılında Dağlık Karabağ Muhtar Vilayetinin nüfusu 125.300, 1979 yılında ise 162.181 olmuş bunun; 37.264'ünü Türklere, 123.076'sını Ermeniler ve 1.215'ini Ruslar meydana getirmişlerdir. 1984 yılında Dağlık Karabağ'ın nüfusu 173.600, 1987 yılında 179.000'e⁴ ve günümüzde de 195 bin civarına yükselmiştir.

Ermeniler, Dağlık Karabağ'ın demografik yapısı dışında, Azerbaycan Hükümetlerinin, bölgede bilinçli bir şekilde Ermeni nüfusunu azaltma politikası uyguladığını, sosyo-ekonomik ve ulusal haklarının⁵ ellerinden alındığını ileri sürerek, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan ayrılmasını talep etmeye başlamışlardır.

Ermenilerin Dağlık Karabağ üzerinde hak iddiasında bulunmalarına ilişkin 1928 yılında İran'da Rus elçisi olarak görev yapan Griboyedov, Rus Hükümetine gönderdiği mektupta ; "Biz Ruslar, Ermenileri Dağlık Karabağ'a yerleştirdik. Ancak Müslüman mülk sahipleri, dağda ve yaylaktadırlar. Ve onlar, geri döndükten sonra kavga başlayacaktır. Çünkü bu hakikat bütün dünyada bilinmektedir. Bir yerlerde bir müddet yaşayan Ermeniler, bu toprakları kendilerinin çok eski arazileri olduğunu iddia edeceklerdir. Bu sebeple, siz zati alilerinizden rica ediyoruz ki, mülk sahipleri geri dönünceye dek bu Ermeniler Araz'ın öbür sahiline göçürölsün" (Alıyarov 1989: 95) demiştir. Nitekim Griboyedov bu görüşünde haklı çıkmıştır. Ermeniler, 1929 yılından itibaren Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması için gösteriler düzenlemeye başlamışlardır. Bu yöndeki ilk talepleri 1936 yılında Transkafkasya Sovyet Federasyonu'nun dağılmasının hemen ardından olmuş; fakat, Rus hükümetinin başında bulunan Stalin Ermenilerin bu taleplerini geri çevirmiştir.

II. Dünya Savaşı sona erdikten sonra, 1945 yılı sonbaharında, zamanın Ermenistan lideri Grigori Arutyunyan, Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan koparılması meselesini yeniden gündeme getirmiştir. Bu bağlamda Kasım ayında Stalin'e bir mektup gönderen Arutyunyan yine nüfus meselesi üzerinde durarak Dağlık Karabağ'ın toplam 153.000 olan nüfusunun 137.000'ini Ermenilerin oluşturduğunu ifade etmekteydi. Nüfus faktörünün yanısıra, tarım, eğitim, kültürel ve politik açılarından Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a dahil olmasının daha yararlı olacağını, ayrıca Dağlık Karabağ halkının da böyle bir isteği olduğunu

³ Ermeni örgütlerinin Türklere karşı giriştikleri planlı ve programlı saldırılar, bölge Türklerini de örgütlenmeye sevk etmiştir. Ermenilerin mücadelelerini bir örgüt çatısı altında yürütmeleri, buna karşılık Türklerin hiçbir siyasi örgütünün bulunmayışı Ermenilerle yapılan mücadelelerde Türkler açısından sıkıntı yaratmaktaydı. Bölge Türklerinin örgütlenme faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz.. Mehmetzade, Milli Azerbaycan Hareketi, Ankara, 1991. Bu eserin ilk baskısı 1938 yılında Berlin'de yapılmıştır. Ancak eserin Azerbaycan'a sokulması yasaklanmıştır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, D.86-329 F.30..18.1.2 Y. 84.81..8 . Bundan sonra BCA kısaltmasıyla verilecektir. Rusça belgelerin çevirisinde yardımlarını esirgemeyen Yrd. Doç.Dr. Kezban Acar'a teşekkür ederim.

⁴ Sarımehtemtoğlu, 1989, s.87.

⁵ Kartal, 1996, s.91

mektubunda Stalin'e bildirmektedir⁶. Azerbaycan Hükümetinin bu konuyla ilgili olarak düzenlenecek olan toplantıya 1920'li yıllarda Azerbaycan'dan kopararak Ermenistan ve Gürcistan'a verilmiş olan 27 bin kilometrekare toprağın Azerbaycan'a geri verilmesi şartı ile katılacağını bildirmesinden sonra, mesele o zaman için kapatılmıştır.

1947 yılında Azerbaycan Komünist Partisi Sekreteri Bağirov ile Ermenistan Komünist Partisi Sekreteri Arutinov'un beraber hazırlayarak Stalin'e gönderdikleri metinde ise; Azerbaycan'daki pamuk tarlalarında çalışan işçilerin yetersiz olmasından dolayı bu bölgelerdeki insan sayısının artırılmasının gerekliliği vurgulanmaktaydı. Çözüm olarak da bu bölgelere Ermenistan'da yaşayan ve sayıları 130.000 civarında olan Azerilerin göçettirilmesi önerilmekteydi. Bu suretle yurt dışından Ermenistan'a dönecek olan Ermeniler için de yer açılacağı ve yerleşmelerinin daha kolay olacağı ifade edilmiştir⁷. Ancak Azerbaycan Hükümetinin böyle bir metnin altına nasıl imza attığını⁸ ve Ermenilerle beraber hareket ettiğini anlamak zordur. Zira, Ermeni lideri Mikoyan'ın teşviki⁹ ve Azerbaycan Hükümetinin de bunu onaylaması ile ülke dışındaki Ermenilerin, Ermenistan'a getirilmesi meselesi ve Azerbaycan'daki işçi yetersizlikleri gibi bahaneler ileri sürülerek 100.000'in üzerinde Azeri Türkü yüzyıllardır yaşadıkları topraklardan sürgün edilmişlerdir. Sürgün edilen Türklerden önemli bir bölümü , alışık olmadıkları Mugan ve Mil'e yerleştirildikten sonra, çeşitli hastalık ve zorluklara dayanamayarak yaşamlarını yitirmişlerdir¹⁰. Bu dönemde Dağlık Karabağ'ın tekrar, Ermenistan'a bağlanması talebinde bulunan Ermeniler, Moskova'dan bir kez daha ret cevabı almışlardır.

1965 yılında Taşnak çetesinin ve Eçmiadzin Piskoposluğunun tahrikleriyle¹¹ , Türkiye'de ki 1915 Sözde Ermeni Soykırımını 50. Yılında, Erivan'da büyük çapta gösteriler yapılmıştır. Artık Ermeniler hem Türkiye'den hem de Azerbaycan'dan toprak talebinde bulunmaktaydılar. Ruslar ise "Antitürk" politikaları gereği Ermenilere müsamaha göstererek 'Sözde Soykırım' için Türkler aleyhine anıt dikilmesine izin vermişlerdir¹² . Aynı yıl içinde binlerce Azeri Türkü daha Ermenistan topraklarından çıkarılmıştır. Bu olaylar üzerine Dağlık Karabağ'da ki Türklerde, Ermenilerle tekrar mücadele etmeye başlamış, böylece Dağlık Karabağ'da Ermeni-Türk çatışması yeniden başlamış¹³ ve bu çatışmalar 1967-1968 yılları boyunca devam etmiştir.

1975 yılında Ermeniler, tekrar Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması için Moskova'ya müracaatta bulunmuşlardır. Fakat, Komünist Parti Bölge Komitesi bu isteği reddetmiştir¹⁴. Ermeniler için beklenen fırsat XX.

⁶ BCA. D:1-2542 F:930..1.0.0 Y: 1.7.1. Bkz. Ek1.

⁷ BCA. D:1-2542 F:930..1.0.0 Y: 1.7.1. Bkz. Ek 2.

⁸ Bkz. Ek 2.

⁹ Alıyarov, 1989, s.104

¹⁰ Zeynelabidinoğlu, 1999, s.345; Arslan, 1991, s.18

¹¹ Arslan, 1991, s.18

¹² Taşkiran, 1996, s.124

¹³ Taşkiran, 1996, s.124

¹⁴ Taşkiran, 1996, s.124. Komite Ermenilerin bu talebini Taşnak propagandası olarak değerlendirmekteydi.

yüzyılın sonlarına doğru karşılıklarına çıkmıştır. 1985 yılında Rusya'nın başına geçen Gorbaçov'un ilan ettiği "Glasnot" ve "Prestroika" prensipleri ile daha büyük bir heves ve gözü dönmüşlikle tekrar Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması meselesini gündeme getirmişlerdir¹⁵. Sovyet sisteminin zayıflamasını da fırsat bilerek harekete geçen Ermeniler, Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'a bağlama çabaları uğruna yeni bir Ermeni-Türk çatışmasının başlamasına sebebiyet vermişlerdir.

DAĞLIK KARABAĞ'DA OLAYLARIN BAŞLAMASI VE GELİŞİMİ (1988-1990)

Ermeniler, Sovyetler Birliğinde gerçekleşen iktidar değişimi ve başa geçen Gorbaçov'un, Ermeni Meselesine yaklaşımını değerlendirmek üzere 1985 yılında Marsilya'da bir toplantı tertiplemişlerdir¹⁶. Bu toplantıda alınan kararlar doğrultusunda 1985 yılında dünya kamuoyu gündeminde Dağlık Karabağ'ın, Ermeni Yurdu olduğu hipotezi yerleştirilerek, sloganı "Karabağ bizimdir, topraklarımızı geri istiyoruz" çerçevesinde çalışmalarını hızlandıran¹⁷ Ermeniler, böylece Dağlık Karabağ'ı ele geçirme mücadelelerini bir kez daha başlatmış oldular.

Bu gelişmeler ışığı altında harekete geçen Ermenileri, 1987 yılında Sovyetler Birliği Komünist Parti I. Sekreteri M. Gorbaçov'a, topladıkları 70 bin imzalı dilekçeyi göndererek, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması talebinde bulunmuşlardır¹⁸. 8 Şubat 1988'de Dağlık Karabağ'ın başkenti olan Hankendi'de, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a bağlanması için halktan imza da toplanmaya başlanmıştır¹⁹.

18 Şubat 1988'de, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi genel kurulunda Gorbaçov'un, milliyetler meselesinin de ele alınmasını istemesi, Dağlık Karabağ Ermenilerini de harekete geçirmiş ve 20 Şubatta Dağlık Karabağ Sovyeti, Ermenistan'a katılma kararı almıştır. Sovyet'in 140 üyesinden 110 Ermeni²⁰ - 30'u da Azeri vekilden oluşmaktaydı. Ancak Azeri vekiller kararın alındığı toplantıya katılmamışlardı²¹. Gerçi Sovyet'te azınlık durumunda bulunan Azeri vekillerin toplantıya katılması da sonucu etkilemeyecekti. 19 Şubat 1988 tarihi ise Ermenilerin, Türklere karşı soykırıma başlama günüdür. Erivan'da 1

¹⁵ Taşkiran, 1996, s.124-125; Taşkiran, 1995, s.146

¹⁶ Toplantıda; 1- Yeni Sovyet liderinin Ermeni konusunda sıcak bir yaklaşım gösterdiği sonucuna,

2-Propaganda kampanyalarının vakit geçirilmeden Azerbaycan topraklarında yaşayan (Karabağ'da) Ermeni azınlığı üzerinde yoğunlaştırılmasına, Dağlık Karabağ'da yapılacak mücadelenin hazırlıklarının yön ve şeklinin araştırılmasına, karar verilmiştir. Bkz. Kürşad, 1993, s.14.

¹⁷ Çasin, 1996, s.73

¹⁸ Devlet, 1989, s.121

¹⁹ Kürşad, 1993, s.145

²⁰ Armaoğlu, 1992, s.206

²¹ Birant, 21 Kasım 1988, s.9

milyona yakın Ermeni gösteri yaparken, Ermeni çeteleri de yerli halka saldırmışlardır.

1988 Şubat ayı boyunca yapılan gösteriler tüm hayatı felce uğratmış ve iş hayatı tamamen durmuştur. Gösteriler sırasında Moskova, bölgeye askeri kuvvetler göndermiş, ayrıca, Dağlık Karabağ Parti Komitesinin I Sekreteri Boris Kekerov'u görevden alarak yerine Genrik Pogosyani getirmiştir²². Bunun dışında Moskova yönetimi, Ermenistan yöneticilerinin komşu Azerbaycan'a ait Dağlık Karabağ Muhtar bölgesinin ilhakı yolundaki isteği kesin olarak reddetmiş ve bu konuda ki gösterilerin durdurulmasını istemiştir. Moskova'nın bu tutumunu protesto etmek üzere Erivan'da toplanan 200 bin Ermeni "Milli meselelerin Moskova'da değil Ermenistan Parlementosunda çözümlenmesini istemişlerdir"²³. Olayların içinden çıkılmaz bir hale geldiğini fark eden Gorbaçov'un, Ermeni ve Azeri halklarına hitaben yaptığı konuşma hem Erivan'da hem de Bakü'de radyo ve televizyonda okunmuştur²⁴. Ancak Gorbaçov'un barış çağrıları, çatışmaların durmasını engelleyememiştir.

Ermenilerin seslerini gitgide yükseltmesi ve Ermenistan'da ki Türklere zulüm ve işkence yapılması üzerine, Kasım ayında Türklere gösteriler tertiplemeye başlamışlardır. Bu arada Bakü, Kirovabad ve Nahçıvan'da Ermeniler ile Türklere arasında çatışmalar çıkmıştır²⁵. Sovyet ordusu silahlı çatışmaların kontrolden

²² Birant, 1988, s.9

²³ Tercüman Gazetesi, 24 Şubat 1988, s.7

²⁴ Gorbaçov her iki halka da hitaben yaptığı konuşmada;

"Dağlık Karabağ ve onun etrafındaki hadiselerle ilgili olarak size sesleniyorum. Bu Muhtar Vilayetin Azerbaycan SSC'den Ermenistan SSC'ye dahil edilmesi meselesi gergin bir hale gelmiştir. Açıkça size demeliyim ki; Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi hadiselerin bu türlü gelişmesinden rahatsızdır. Çünkü bu durum ciddi neticeler verebilir. Biz çeşitli fikirlerin ve tekliflerin açıkça tartışılmasından kaçmıyoruz. Fakat bunu kanunlar çerçevesinde haklarımızın beynelminel birliğine zarar gelmeden halletmek istiyoruz. Halkın kaderine bağlı çok ciddi meseleleri gayri şuurlu hislere sahip kişilerin olurlarına bırakmak olmaz. Evet! Hayatımızda halledilmemiş problemler var. Fakat halklar arasında düşmanlığın ve birbirine itimatsızlığın artması bu problemlerin çözümüne ancak mani olur. Bu bizim sosyalist prensiplerimize, maneviyatımıza ve Sovyet halklarının dostluk, kardeşlik bağlarına taban tabana zıttır.

Hiçbir ana evlatlarının sosyalizmin beraberlik ve kardeşlik ilkelerinin milli düşmanlık tehlikesine maruz kalmasına razı olmaz. Dağlık Karabağ'da eksikliklerde az değildir. Duru mu düzeltmek için yeni tedbirler alınmalıdır. SBKP MK, bu konuda tavsiyelerde bulunmuştur. Ayrıca, bu tavsiyelerin yerini getirilmesine çalışılacaktır. Şimdi olaylar Ermenistan ve Azerbaycan'daki pek çok problemim (sosyal-iktisadi) bütün ülkemizde uygulanmaya başlayan glosnot ve perestroyka siyaseti ruhunda halledilmesine çalışılmalıdır.

Azerbaycan ve Ermeni halkları arasında Sovyet hakimiyeti yıllarında teşekkül eden dostluğun kıymeti bilinmeli ve bunu kuvvetlendirmeye çalışılmalıdır.

Siz bilirsiniz ki; partimizin MK'nin plenumu (toplantısı) özel olarak milli münasebetlerin gelişmesine hasır etmek niyeti vardır. Biz hepimiz Sovyet vatandaşlarıyız. Bizim tarihimiz birdir, zaferlerimiz birdir. Büyük zorluklar, sıkıntılar geçirmişiz.

Yoldaşlar! Ben size ve sizin şuurunuza sesleniyorum. Zaman akıl ile hareket etmeyi icap ettiriyor" demiştir. Bkz. Azerbaycan Gençleri Gazetesi, 27 Şubat 1988, s.1. Gorbaçovun bu sözleri de Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesinin, Dağlık Karabağ Sovyet'inin Ermenistan'a bağlanması talebini reddedilmesi manasına gelmekteydi.

²⁵ Armaoğlu, 1992, s.208

çıkması üzerine, 5 Aralıkta Ermenistan genelinde sıkıyönetim ilan etmiştir²⁶. Moskova yönetimi ayrıca, karışıklıkları ve çatışmaları önlemek için 12 Ocak 1989’ da Dağlık Karabağ’ın yönetimini Ermenilerden alarak²⁷, özel bir komisyona vermiştir. Oluşturulan “Dağlık Karabağ Özel İdare Komitesi”, bölgenin yönetimi konusunda tam olarak yetkilendirilmişti²⁸. Azerbaycan Hükümeti de, Dağlık Karabağ’da, Ermenilerin yönetimine son verildiği için karardan memnuniyet duymuştu²⁹.

Ancak olayların gelişimine baktığımızda, bu karar Ermenilerin lehine gözükmektedir. Her ne kadar Azerbaycan Hükümeti gelişmelerden memnun olduğunu ifade etse de, bu hadise Azerbaycan için hem kazanç hem de kayıp manası taşımaktadır. Şöyle ki; yönetiminin çoğunluğu Ermenilerden oluşan Dağlık Karabağ Muhtar Vilayeti, statüsü gereğince 1923 yılından beri Azerbaycan SSC’ne bağlı idi. Bu kararla, Dağlık Karabağ Azerbaycan’dan ayrılırken, buna mukabil yönetimi elinde bulunduran Ermeniler de, görevlerinden uzaklaştırılmaktaydılar. Sovyetler Birliği Yüksek Sovyet Prezidiumu’nun aldığı bu kararı Ermeniler açısından değerlendirecek olursak; Ermeniler de Dağlık Karabağ’ın yönetimini kaybettikleri için tepkilerini dile getiriyorlardı. Fakat başından beri gerçekleştirmeye çalıştıkları, bölgeyi Azerbaycan’dan koparma emelini Moskova eliyle gerçekleştirmiş oluyorlardı.

Dağlık Karabağ’da 1988 yılı boyunca meydana gelen olaylardan dolayı gerek Karabağ’dan ve gerekse Dağlık Karabağ’dan yaklaşık 200.000 Türk Azerbaycan’a göç etmiştir.

1989 yılında da Ermeni saldırıları sürmüştür. Haziran ve Temmuz aylarında Dağlık Karabağ ve Nahçıvan’da, Ermeniler, Türklerin ikamet ettikleri mahalleleri abluka altına alırken, Ermeni çeteciler Azerbaycan demiryollarına sabotajlar düzenlemişlerdir Ermenilerin bu eylemleri üzerine Azerbaycan’da yüz binlerin katıldığı mitingler tertiplenmeye başlanmıştır. Bu mitinglerde, Dağlık Karabağ’da oluşturulan özel yönetimin, Ermenilere hoşgörülü davranması protesto ediliyor, Dağlık Karabağ üzerinde Azerbaycan egemenliğinin tekrar tesisi ve Halk Cephesinin tanınması isteniyordu³⁰. Yine bu gösterilerde, 1918 –1920 yılları arasında ki bağımsız Azerbaycan Devleti’nin üç renkli bayrakları ilk defa taşınıyordu. Bu suretle, Azerbaycan Türklerinde milli uyanış geçte olsa başlamış oluyordu³¹.

²⁶ Ruttland, 1996, s.15

²⁷ Ruttland adı geçen makalesinde Dağlık Karabağ’ın idaresinin Azerbaycan’dan alındığını ileri sürmektedir.

²⁸ Ruttland, 1996, s.15-16

²⁹ Armaoğlu, 1992, s.208

³⁰ Armaoğlu, 1992, s.208; Taşkiran, 1995, s.150

³¹ Taşkiran, 1995, s.150

1990 SONRASINDA DAĞLIK KARABAĞ'DA CEREYAN EDEN OLAYLAR

1 Aralık 1989'da yayınladığı kararname ile Dağlık Karabağ'ı ilhak ettiğini açıklayan Ermenistan Yüksek Sovyeti, 9 Ocak 1990'da aldığı ikinci bir kararla, Dağlık Karabağ'ı Ermenistan'ın 1990 yılı ekonomik ve bütçe planı içine almıştır. Ermenistan Yüksek Sovyeti'nin aldığı bu karar, Moskova tarafından reddedilmiş; ancak, Ermenistan kararında ısrar ederek, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a ait olduğu yönünde görüş beyan etmiştir.

Sovyet Birliği Yüksek Sovyeti, sınır olayları ile Dağlık Karabağ üzerine de egemenlik hakkı iddia eden Azeri ve Ermeni kararlarını kınayarak, 15 Ocakta Dağlık Karabağ'daki "Özel Hal" idaresini " Olağanüstü Hal" e dönüştürerek, sokağa çıkma yasağı ilan etmiş, grev ve gösterileri yasaklamış ve basın faaliyetlerini denetim altına almıştır. Ayrıca Dağlık Karabağ ve İran sınırına 11 bin kişilik askeri kuvvet göndermiş³², ayrıca bölgede meydana gelen olayları engellemek ve güvenliği yeniden tesis etmek amacıyla Moskova yönetimi 17 Ocak 1990 Bakü'ye asker yollamaya başlamıştır . 19 Ocak 1990 gecesi Kızıldoru tankları Azerbaycan'ın başkenti Bakü'ye girerken³³, şehri ikinci kez işgal etmiş oluyordu.

Bakü'ye geliş amacı güvenliği tekrar sağlamak olan Sovyet kuvvetleri, sivil halka yönelik katliamlarda bulunmuş ve büyük bir tutuklama hareketi başlatmıştır. Ayrıca Moskova yönetimi, Azerbaycan yönetimine de müdahalede bulunmuş, Azerbaycan Komünist Partisi genel sekreterliğine 24 Ocak 1990'da Vezirov'un yerine Ayaz Muttalibov'u atamıştır. Muttalibov göreve gelir gelmez sıkıyönetim ilan etmiş, böylece Bakü'de durumu normale döndürmeye ve Ermeni saldırılarına karşı savunma gücünü canlandırmaya çalışmıştır³⁴. Bu esnada Halk Cephesinin lideri Ebulfeyz Elçibey ise, halkın emniyetini düşünerek mücadelesini yavaşlatmak zorunda kalmıştır³⁵

1990 yılının Eylül ayı Ermenilerin, Laçin, Ağdam ve Askeran kentlerine, Şuşa-Bakü yollarına saldırılarıyla geçmiştir. SSCB İçişleri Bakanlığı sözcüsü Boris Simislov "Ermenistan Hükümetinin engelleyici tutumu yüzünden, Ermeni militanlarının ellerindeki silahların toplanmadığını" bildirmek suretiyle, bu tecavüzlerde Ermenistan Hükümetinin rolünü kanıtlamaktaydı³⁶.

Tüm bu olaylar cereyan ederken, Sovyetler Birliği'nin ve Komünist Partisinin 70 yıllık ömrü sona eriyordu ve 30 Ağustos'ta Azerbaycan, 21 Eylül'de de Ermenistan bağımsızlıklarını resmen ilan etmişlerdir. Aynı günlerde Dağlık Karabağ bölgesinde yaşayan Ermeniler de, bağımsızlıklarını ilan ederek adlarını

³² Ruttland, 1996, s.24

³³ Armaoğlu, 1992, s.212

³⁴ Kartal, 1996, s.96

³⁵ Saray, 1996, s.64

³⁶ Taşkıran, 1995, s.155

“Artsaklı Ermenistan Halk Cumhuriyeti” olarak değiştirmişlerdir. Ermeniler tarafından alınan bu kararı, Azerbaycan Parlementosu protesto etmiştir³⁷.

Eylül 1991’de Boris Yeltsin ile Kazakistan Cumhurbaşkanı Nazarbayev aracılığı ile Azeri ve Ermeni liderler biraraya getirilmişlerdir. Azerbaycan ile Ermenistan arasında devam etmekte olan Dağlık Karabağ meselesini görüşmek üzere, Kuzey Kafkasya’daki Jeleznovadsk seçilmiş ve görüşmelere 20 Eylülde başlanmıştır. Liderler arasında yapılan görüşmeler, 23 Eylül 1991’de imzalanan antlaşma ile son bulmuştur³⁸. Antlaşmaya göre Azerbaycan, Ermenistan’ın ulaşım yollarına koyduğu ablukayı kaldıracak, her iki tarafta tüm rehinelere iade edecek ve Ermenistan’da Dağlık Karabağ üzerindeki hak iddialarından vazgeçecektir³⁹. 20 Kasım 1991’de Azerbaycan ile barış görüşmelerinin yapılmasında rahatsız olan Ermeniler, barış görüşmelerini yürüten heyeti taşıyan helikopteri düşürdüler. Bu hadise hem imzalanan antlaşmayı geçersiz kıldı, hem de çatışmaları yeniden şiddetlenmesine sebebiyet vermiştir. Ermeniler, saldırılarını özellikle Dağlık Karabağ’ın merkezi olan Hankendi üzerinde yoğunlaştırmışları. Bunun dışında Garadağlı, Hocavend, Korkcahan, Kemirli, Umutlu, Buzluk, Manaşid ve Başkışlak köyleri Ermeni saldırıları neticesinde boşaltılmıştı.

1992 yılında, Dağlık Karabağ Meselesi, dünya kamuoyunda süratle çözümlenmesi gereken bir sorun olarak gündemdeki yerini alırken, bölgede ki çatışmalar şiddetli bir şekilde devam etmiştir. Ermenilerin saldırıları neticesinde, Ocak ve Şubat aylarında bir çok masum insan hayatını kaybetmiştir. Özellikle 25 Şubat 1992’de Hocalı’da gerçekleştirilen katliamda hayatını kaybedenlerin sayısı resmi olmayan açıklamalara göre 2 bine ulaşmıştır. Hocalı’da yaşanan bu katliam, dünya kamuoyunun da tepkisini çekmiştir.

Azerbaycan’da ki bu gelişmeler üzerine Türkiye, meseleyi Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Konferansında (AGİK) gündeme getirmiştir. 28 Şubat 1992’de toplanan AGİK;

- 1- Derhal ateşkesin ilan edilmesi,
- 2- Sınırların değiştirilemeyeceği ve Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan toprağı olduğu,
- 3- İnsancıl yardımın gerçekleştirilmesi,
- 4- Sorunların diyalog yoluyla çözümlenmesi,

hususunda kararlar almıştır. Aynı doğrultuda Birleşmiş Milletlerin de kararı olmasına rağmen, Ermeni saldırılarını durdurmak mümkün olmamıştır⁴⁰. Yine Şubat ayı içerisinde Avrupa Parlementosu, Dağlık Karabağ’a gözlemci bir heyet gönderilmesi kararını almış ve bölgede Türklere yapılan saldırıları kınamıştır⁴¹.

³⁷Taşkıran, 1995, s.157

³⁸ Aslan, Şubat-1992, s.28 ; Taşkıran 1995, s.159

³⁹ Rutland, 1996, s.34; Taşkıran, 1995, s.159

⁴⁰ Akarslan, 1994, s.98

⁴¹ Taşkıran, 1995, s.164

Dünya kamuoyu olup-bitenleri sadece izliyor, olaylar karşısında uygulanmaya konulamayan kararlar alarak, kayıtsız kalıyordu.

Bu esnada ilginç ve ilginç olduğu kadar da Azerbaycan Türklüğünün kaderi açısından olumlu bir gelişme yaşandı. Halk Cephesi başta olmak üzere diğer muhalefet partilerinin ve halkın baskısının etkisiyle Muttalibov 6 Mart 1992'de istifa ettiğini açıklamıştır. Daha sonra Rusya'nın desteği ile tekrar başa geçtiyse de, 15 Mayıs'ta gerçekleştiren darbe ile görevinden ayrılarak, Bakü'den kaçtı Muttalibov'un görevden ayrılması ile Azerbaycan ve Dağlık Karabağ için yeni bir süreç başlamıştır. Bu dönemde, dünya kamuoyunun olaylar karşısında kayıtsız kalması ve Azerbaycan'da yaşanan iç karışıklıklar, Ermenileri daha da cesaretlendirmiştir. Ermeniler, Mayıs ayı içerisinde Dağlık Karabağ, Nahçıvan ve Laçin bölgelerinde saldırıya geçmişlerdir.

Ermenistan, Dağlık Karabağ ile kendi arasında bir koridor açarak, Dağlık Karabağ'a doğrudan ulaşmanın hesaplarını yapmakta idi. Bu doğrultuda ilk hedef olarak ta Laçin'i ele geçirmeyi planlıyorlardı⁴². Bunun için 13 Mayıs'ta Laçin'e saldıran Ermeniler⁴³, Dağlık Karabağ'ın Türkiye'ye en yakın kenti olan Laçin'i, 19 Mayıs'ta ele geçirmişlerdir⁴⁴. Böylece Ermeniler, Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında bir koridor açmayı başarmışlardı. Ermeni saldırıları bu kadarla kalmamış, Nahçıvan da, Ermeni saldırılarına maruz kalmıştır. 19 Mayıs'ta saldırıya maruz kalan Nahçıvan, kendi parlamentosunun aldığı bir karar ile Türkiye Devletini müdahaleye çağırmıştır. Bunun üzerine dönemin başbakanı olan Süleyman Demirel, Ermenilere, müdahale uyarısında bulunmuştur⁴⁵. Demirel'in bu girişimi olayın ciddiyetini daha iyi anlaşılması açısından önemlidir. Zira, Türk Hükümetinin bu açıklamasından sonra harekete geçen Amerika ve Rusya, Dağlık Karabağ'da ve Nahçıvan'da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen saldırıları kınamışlardır. Ayrıca tek yanlı statü değişikliklerini kabul etmeyeceklerini açıklamışlardır. 21 Mayıs'ta Helsinki'de toplanan AGİK;

- 1- Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü onayladı.
- 2- Bütün yabancı kuvvetlerin Azerbaycan topraklarından çekilmesi, hususunda kararlar almıştır⁴⁶.

7 Haziranda Azerbaycan'da yapılan seçimleri Halk Cephesi lideri Ebulfeyz Elçibey oyların % 58'ini alarak kazanmış ve yeni Cumhurbaşkanı olarak göreve başlamıştır. Elçibey, Dağlık Karabağ sorununu, en öncelikli sorun olarak gördüğünü, ancak çözümün BM ve AGİK çerçevesinde olmasını, bunu askeri bir çözüme tercih ettiklerini ifade etmiştir⁴⁷. Ancak Ermeni saldırıları devam

⁴² Cumhuriyet Gazetesi, 14 Mayıs 1992, s.5

⁴³ Yeni Günaydın Gazetesi, 13 Mayıs 1992, s.8

⁴⁴ Türkiye Gazetesi, 14 Mayıs 1992, s.14; Milliyet Gazetesi, 19 Mayıs 1992, s.17

⁴⁵ Cemal, 19 Mayıs 1992, s.19

⁴⁶ Cumhuriyet Gazetesi, 23 Mayıs 1992, s.8 ; Hürriyet Gazetesi, 22 Mayıs 1992, s. 7

⁴⁷ Akarşlan, 1991, s. 98

etmekteydi. Elçibey'in göreve gelmesi ile birlikte Azeri birliklerinin toplanmaya başlayarak hızla ilerlemeleri Ermenilerin paniğe kapılmasına neden olmuş, ülkede seferberlik ilan edilerek BDT'den yardım talebinde bulunmuşlardır⁴⁸. Ayrıca Ermeniler, Azeri birliklerin kazandığı başarılarından dolayı Türkiye'yi sorumlu tutuyor ve birliklerin başına Türkiye'den gelen subayların geçtiği iddiasında bulunmaktaydılar⁴⁹. Bu dönemde Türkiye'den gönüllü insanların bölgeye gittiği bilinmekteydi; ancak Türk Devleti tarafından buraya subayların gönderildiği de dünya kamuoyunu yanıltmak amacı ile Ermeniler tarafından telaffuz edilmiştir.

1993 yılına gelindiğinde Ermeniler, Dağlık Karabağ'ın tamamını ele geçirmiştir. Bunun dışında Azerbaycan topraklarının bazı kesimlerini de işgal etmiştir. Azeri kuvvetlerinin, Ermeniler karşısında başarısız olması ülke içerisinde Elçibey muhaliflerini de harekete geçirmiş ve Elçibey görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.

1993 yılında Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki problemleri çözmek amacı ile AGİK çerçevesinde 11 üyeli bir "Minsk Grubu" oluşturuldu. Bu grubun Roma'da yaptığı toplantıda üç aşamalı bir barış planı hazırlanmıştır. "Siyasi Deklarasyon, Uygulama Takvimi ve Görev Talimatı" başlıklı üç belgeden oluşan bu planda⁵⁰;

- 1- Her iki taraf arasında sürekli ateşkes sağlanması,
 - 2- Ermenilerin Dağlık Karabağ'dan çekilmesi,
 - 3- Azerbaycan'ın, Ermenistan'a uyguladığı ambargoyu kaldırması,
 - 4- AGİK gözlemcilerinin bölgeye gelmesi
- hususunda kararlar alınmıştır.

Elçibey'in Bakü'yü terk etmesi, Türkiye'de ve dünyada geniş yankılar uyandırmıştı. Atatürk'ü kendisine örnek aldığını her fırsatta dile getiren ve dış politikada yüzünü Türkiye'ye çeviren Elçibey'in görevden ayrılması Türkiye'de olumsuz bir hava yaratmıştır. Bunun dışında A.B.D, İngiltere, İran ve AB'ye üye olan ülkelerden büyük bir bölümü demokratik bir yolla seçilmiş olan Elçibey'den yana tavır koymuşlardı. Ancak Rusya'nın desteğini de alan Haydar Aliyev 3 Ekim 1993'de yapılan seçimlerde Cumhurbaşkanı seçilmiştir.

Şubat sonunda da Rusya Savunma Bakanı Graçev'in barış Planı gündeme gelmiştir⁵¹. Azerbaycan, Rusya'nın bu çağrılarını üzerine bütün cepelerde tek taraflı ateşkes ilan etmiş⁵² bir süre sonra da Ermenistan'da aynı yönde karar almıştı. Taraflar arasında başlayan görüşmelerden sonra, 27 Temmuz 1994'de ateşkes antlaşması imzalanmıştır. Buna göre ateşkesi, üç bölgede "karma komisyon" izleyecek ve bu komisyonlar Rusya, Azerbaycan, Ermenistan ve Dağlık Karabağ halklarından oluşacaktı. Ayrıca Laçın koridoru da açılacaktı⁵³.

⁴⁸ Türkiye Gazetesi, 15 Haziran 1992, 1-17

⁴⁹ Bugün Gazetesi, 15 Haziran 1992, s.1-4

⁵⁰ Akarşlan, 1991, s.99; Elekdağ, 14 Mart 1993, s.11

⁵¹ Taşkiran, 1996, s.128

⁵² Dikbaş, 1997, s.157

⁵³ Taşkiran, 1996, s.128

Ateşkes görüşmeleri sürerken, Ermeniler daha önce yaptıkları gibi yine Azerbaycan topraklarına saldırmaktaydılar.

1992 yılında "Minsk Grubu" bünyesinde başlatılan barış süreci 1994 yılının Temmuz ayında imzalanan barış antlaşması ile sonuçlanmıştır. Bu ateşkes antlaşması halen yürürlüktedir. Sorunun halledilebilmesi için uluslar arası kuruluşların (AGİK, BM) çalışmaları 1995 yılından itibaren hız kazanmıştır. Ayrıca, taraflar arasında Dağlık Karabağ meselesi defalarca masaya yatırılmış, ancak bir çözüm yolu halen bulunamamıştır. Ermenistan ile Azerbaycan devlet yetkilileri arasında çeşitli platformlarda 1995 yılından beri bu görüşmeler devam etmektedir.

1988 yılında Dağlık Karabağ ihtilafı yüzünden Türk-Ermeni çatışmaları binlerce insanın ölümüne ve yüz binlerce insanın da yurtlarını terk etmesine neden olmuştur. 1992 yılı Minsk Grubu bünyesinde başlatılan barış görüşmeleri, ilk meyvelerini 1994 yılında vermiş ve taraflar ateşkes anlaşmasına varmışlardır. Ancak bu ateşkes antlaşması, sorunun sadece bir kısmını halletmekteydi. Keza, Ermeni-Azeri çatışmalarının sona erdiği dönemde Azerbaycan topraklarının yaklaşık %20'si Ermeniler'in işgali altındaydı. Ve bu topraklar halen Ermeni işgali altındadır.

KAYNAKÇA

- AKARSLAN, Mediha,
1991 *Değişen Dünya Dengeleri, Rusya Federasyonu Yakın Çevre Politikası ve Türk Cumhuriyetleri*, Ezgi Yayınevi, Bursa.
- ALİYAROV, Süleyman,
1989 *Dağlık Karabağ Hayaller ve Gerçekler*, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara.
- 1989 "Ermeni Genişleme Siyaseti ve Dağlık Karabağ", Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi, Sayı: 60.
- ARMAOĞLU, Fahir,
1992 *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1980-1990)*, İş Bankası Yayınları, Ankara
- ARSLAN, A. Ali,
1991 *Dar Geçit (Azerbaycan'ın Demokrasi Yolundaki Çilesi)*, Yeni Düşünce Yayınları, Washington.
- ASLAN, Yasin,
1992 "Azerbaycan 1991", Yeni Forum Dergisi, Şubat Sayısı

- Azerbaycan Gençleri Gazetesi,
1988 “Gorbaçev’in Azerbaycan ve Ermenistan
Zehmetkeşlerine ve Halgalarına Muraçietini”, 27 Şubat 1988
- BALA, M. Mirza,
1991 *Milli Azerbaycan Hareketi – Musavat Partisi Tarihi*,
Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, Ankara.
- BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ**
- BEYDİLLİ, Kemal,
1988 *1828-1829 Osmanlı Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan
Göçürülen Ermeniler*, Türk Tarih Belgeleri Dergisi Cilt XIII-
Sayı 17’den Ayrı Basım, TTK, Ankara .
- BİRANT, M. Ali,
Bugün Gazetesi,
“Karabağ’ı Vermeyiz”, Milliyet Gazetesi, 21 Kasım 1988.
- “Ermenistan: Azerilerin Başına Türk Subaylar Geçti”, 15
Haziran 1992.
- CEMAL, Hasan,
Cumhuriyet Gazetesi,
“Demirel’den Askeri Müdahale Uyarısı”, Sabah Gazetesi, 19
Mayıs 1992.
- “Ermenilerin Hedefi Koridoru Açmak”, 14 Mayıs 1992
“Ermenistan Diplomatik Kısaçta”, 23 Mayıs 1992
- ÇASIN, M. Hakkı,
1996 “Ermenistan Silahlı Kuvvetleri”, Avrasya Dosyası Dergisi, II,
Sayı: 4.
- DEVLET, Nadir,
1989 *Çağdaş Türk Dünyası*, İstanbul.
- DİKBAŞ, Kadir,
1997 *Orta Asya Türk Cumhuriyetleri Olaylar Kronolojisi (1990-
1996)*, İstanbul.
- ELEKDAĞ, Şükrü,
Hürriyet Gazetesi,
“Çetin – Kozirev İşbirliği Yürürmü? “, Milliyet Gazetesi, 14
Mart 1994
- “Ermenistan Yalnız Kaldı”, 22 Mayıs 1992
- KARTAL, Asker,
1996 “Azerbaycan – Ermenistan Savaşı”, Avrasya Dosyası Dergisi,
II, S. 4.
- Milliyet Gazetesi,
“Laçin’de Düştü”, 19 Mayıs 1992
- RUTTLAND, Peter,
1996 “Ermenistan’da Demokrasi ve Milliyetçilik”, Avrasya Dosyası
Dergisi, II, Sayı: 4.
- SARAY, Mehmet,
1996 *Yeni Türk Cumhuriyetleri Tarihi*, T.T.K Yayınları, Ankara.
- SARİMEHMETOĞLU, Nesrin,

- 1989 "Azəri – Ermeni Münasebetleri ve Dağlık Karabağ Olayları", Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- SAYDAM, Abdullah,
1996 "Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'yı İstilasında Uyguladığı Demografik Yöntemler", Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- 1997 Kırım ve Kafkasya Göçleri (1856-1876), TTK, Ankara.
- TAŞKIRAN, Cemalettin,
1995 *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- 1996 "Ermeni – Azeri Çatışması", Avrasya Dosyası Dergisi, II, Sayı: 4.
Tercüman Gazetesi,
"Erivan'da Gösteri", 24 Şubat 1988
Türkiye Gazetesi,
"Laçın Düştü", 14 Mayıs 1992
Türkiye Gazetesi, "
"Ermenistan'da Seferberlik", 15 Haziran 1992
- WALKER, J. Cristopher,
1991 *Armenia and Karabagh*, London.
Yeni Günaydın Gazetesi,
"Ermeniler Laçın'e Saldırdı", 13 Mayıs 1992
- ZEYNELABİDİNOĞLU, H. Ali,
1999 "Dağlık Karabağ Savaşının Açık ve Gizli Yönlerine Dair", XII. Türk Tarih Kongresi Bildirileri, II, T.T.K Yayınları, Ankara.